Eski Uygur Türkçesinde "Ölüm" Kavramı ile İlgili İfadeler

Hacer Tokyürek*

Özet: Budist ve Manihaist Uygur toplumu Türk kültür tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Uygurlar, hayatlarını mensup oldukları dinler ekseninde oluşturmakla birlikte, bu dinlerde kullanılan kelimeleri ve ifadeleri de kendi dünya görüşleriyle bağdaştırmışlardır. Burada konu olarak seçilen ölüm kavramıyla ilgili ifadeler de hem dinî nitelik taşımakta, hem de Uygur toplumunun dünya görüşünü ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelime: Budizm, Manihaizm, Uygurlar, Uygurca, Ölüm.

Giriş

Uygurlar, tarihte çeşitli dinleri benimsemişlerdir ki bu dinlerin başında 'Budizm ve Manihaizm gelir. Gerek Budist hacıların ve Manihaist tüccarların gerekse mütercimlerin sayesinde toplumda bu dinler yaygınlaşmıştır. Özellikle, Uygur mütercimleri, bu dinleri yayabilmek amacıyla pek çok Budist ve Manihaist eseri kendi toplumuna uygun olarak çevirmişlerdir.

Bilindiği üzere, bir millet, herhangi bir dine mensup olduğu zaman o dinin etkisinde kalır ve yaşamını da o dinin ekseninde oluşturur. Uygurlar da Budizm ve Manihaizmin etkisinde kalarak gerek toplumsal gerekse siyasi hayatlarını bu dinlerin çerçevesinde şekillendirmişlerdir. Bütün bu değişim ve etkileşim Uygurlar içerisinde doğum, ölüm gibi geçiş törenlerini de etkilemiştir. Bu nedenle Uygurlarda ölüm kavramı, toplumun inanç sistemiyle paralellik göstermiştir.

Bu yüzden, öncelikle Budizm ve Manihaizmin ölüm kavramına ilişkin düşüncelerini şu şekilde açıklayabiliriz. Budizme göre ölüm, hiçbir canlı için bir son değildir. Aksine, Karma felsefesine göre ruh tekrar tekrar vücut bulur. "Kötü amellerde bulunanların ruhları, ölümden sonra kötü karmalarıyla uzun zaman cehennem azabı görürler ve daha sonra da yeryüzünde yeni bir vücutla doğarlar. İyi amellerde bulunanlar ise Tanrılar âleminde ikamet etme mükâfatını kazanırlar." (Sarıkçıoğlu 2000: 189). Fakat daha sonra tekrar yeryüzüne gelerek başka vücutlarda yeniden doğarlar. Böylece bu ıstırap döngüsü sürüp gider. Bu nedenle, bilge kişiler "Nirvāna"ya ulaşmayı amaç edinmişlerdir. Nirvāna, "Hinayana Mezhebine göre, bu dünyadaki üç büyük yük olan kin, hırs ve boş ümitten kurtuluştur. Bunu gerçekleştiren kutsal kimse

* Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü / KAYSERİ
htokyurek@hotmail.com.tr

© Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı

ölümüyle varlığını teşekkül ettiren sebeplerin bütün çeşitlerini imha etmiş olur. Böylelikle, tekrar vücut bulma imkânlarını ortadan kaldırırlar." (Sarıkçıoğlu 2000: 189). Bu durum, Eski Uygur Türkçesi metinlerine de *nirvanıg bultukta kin neŋ ölüm bultukmaz* (StabUig/88/6d) "Nirvāna'yı bulduktan sonra asla ölüm olmaz.", *ölümsüz ot öçsüz üze ölmeksiz kıltaçı* (BT13/28/2-4) "Ölümsüzlük ilacı öç almamak üzere ölümsüz kılacak (Nirvāna'ya ulaşacaktır)" şeklinde yansıtılmıştır.

Ayrıca Budizmin "Benliğin varlığına inanmak, kalıcılık sapkınlığı içine sürüklenmektir; benliği inkâr etmek, ölümle yok olma sapkınlığına düşmektir." (Eliade 2003: 111) sözü maddi varlığın yani bedenin bir nihayetinin olduğunu ruhun ise ölümsüzlüğünü anlatır. Eski Uygur toplumu da vücudun fâniliğini *et'öz erser beksiz meŋüsüz titir* (AY/613/13-14) "Vücut ise fânidir." sözüyle ifade eder. Buna rağmen Budist düşüncede, tek fâni olmayan ebedî varlık Buda'dır. Budizmde, Buda'nın "insani vücudu, onun hakiki şahsiyetini örten tesadüfî bir vücut olarak görülür. Bu görünen vücut arkasında, normal ölümlülerin vücudundan ayrı, inanç gözüyle görülebilen, anlaşılabilen diğer bir varlığın olduğu kabul edilir. Budistler buna, 'bozulmayan vücut, saadet vücudu' vs. gibi isimler vermişlerdir." (Sarıkçıoğlu 2000: 182). Buda, doğum ölüm döngüsünden tamamen kurtulmuştur. Bunu, Uygurlar *uzun ödün artamaksız togmaksız öçmeksiz meŋü titir* (AY/55/21-23) "Uzun zaman bozulmayan, doğmayan, sönmeyen (ölmeyen), ebedî (bir varlık)tır." gibi ifadelerle belirtmişlerdir.

Yine, Prens Siddhārta'nın "müritlerine yaşlılık, hastalık ve ölüm üzerine düşüne düşüne yaşama sevincini yitirdiğini ve insanlığı bu üç kötülükten kurtarmaya karar verdiğini" (Eliade 1998: 87) söylemesi Budizmin ölüm karşısında alabileceği tedbiri gösterir ki bu da yukarıda açıklandığı üzere "Nirvāna" ile mümkündür. Bununla birlikte, Gautama Buda'nın ölürken Ananda'ya "Doğmuş olanın ölmeyeceğini mi sanıyorsun? Kesinlikle olanaksız bir şey bu." (Eliade 2003: 93) demesi, ölüm karşısında canlının yenilgisinin açık bir göstergesidir. Bu yenilgiye rağmen, ölümü kabullenmek canlılar için hiçbir vakit kolay olmamıştır. Bu yüzden Uygurlar da ölümü *yarsınçıg yavız ölüm* (BT18/16/18) "İğrenç kötü ölüm", *ulug korkınçlıg ol ölüm* (StabUig/89/6a) "Çok korkunç ölüm." gibi ifadelerle nitelendirmişlerdir.

Gnostik bir din olan Manihaizmde ölüm kavramı ise, ruhun beden hapishanesinden kurtulması şeklindedir. Gnostiklere göre, "ilahi âlemin bir parçası olan ruh ölümsüzdür. Ölüm ancak süfli olan maddi varlıklara ve insan söz konusu olduğu zaman beden için geçerlidir (Sarıkçıoğlu 2000: 128). Mani dininde de Budizmde olduğu gibi bir tenasüh düşüncesi vardır. Fakat bu durum Mani dininde sınırlıdır. Öldükten sonra iyi olan ruh ışık âlemine gider.

Kötü olan ruh ise önce çeşitli cehennemlerde cezalandırılır, daha sonra ruhu temizlenip kurtuluncaya kadar doğar ve ölür.

Yukarıda da açıklandığı üzere, din odaklı bir yaşam felsefesine sahip olan Uygurların ölüm kavramı ile ilgili oluşturdukları söz varlığı Budist ve Manihaist çevrede şekillenmiştir. "Bir toplumun kültürel arka planını ve değerlerini bilmeden o kültür ortamında yer alan kelimeleri doğru bir şekilde anlamak, yorumlamak ve aktarmak mümkün değildir." (Condon 1998: 47). Bu yüzden, Uygur toplumunu daha iyi ve doğru anlayabilmemiz için kullanmış oldukları kelimeleri daha yakından bilmemiz son derece önemlidir. Çünkü kelimeler hem kültür etkileşiminden ve birikiminden hem de yaşam tarzından ortaya çıkar. Uygurlar da ölüm kavramı ile ilgili ifadelerde hem doğrudan söyleme yolunu seçmiş hem de çeşitli benzetme ve metaforlardan faydalanmışlardır. Her ne kadar, burada asıl amacımız, Eski Uygur toplumundaki ölüm kavramı ile ilgili ifadeleri belirtmek olsa da gerekli görülen yerlerde anlam bilimsel açıklamalara da yer verilecektir. Çünkü ölüm kavramı ile ilgili oluşturulan ifadelerin bazılarında metaforik ve benzetmeye dayalı söyleyişler bulunmaktadır. Bu yüzden metafor ve benzetme konusuna kısaca değineceğiz.

"Metafor, bir kavramın bir başka kavramla algılanma ifadesi olarak söylenmesidir, bu iki kavram arasında benzerlik ve bağ mevcuttur." (Lakoff 1987: 219) Metafor kişinin dünyayı algılayış şeklidir yani kişi olayları ve nesneleri kendi algıladığı şekilde ifade eder. Ayrıca insanlar daha basit ya da can sıkıcı bir nesne ya da olayı "basitçe söylemek yerine yer edecek, iz bırakacak, belirli bir etkiye yol açacak şekilde söylemeyi" (Porzig 1995: 88) amaç edinmişlerdir. Böylece metaforik söyleyişler dilde her zaman var olmuştur. Metaforik ifadelerin her zaman var olmasının nedeni de kişinin dünyayı algılama yolları olan benzetme ve karşılaştırmalardan yararlanmalarıdır. Kısaca, "Metaforun yolu, benzerlik ve karşıtlığa uzanan yaratıcı çağrışımdan geçmektedir." (Jakopson 1979: 54) diyebiliriz.

Benzetme ise "bir nesnenin niteliğini, bir eylemin özelliğini daha iyi anlatabilmek, canlandırabilmek için bir başka nesneden, bir başka eylemden yararlanarak, onu anımsatma yoluyla gerçekleştirmektir." (Aksan 1999a: 61).

Ölüm ile ilgili ifadeleri şöyle sıralayabiliriz.

1. Ölüm Alametleri ile İlgili İfadeler

1.1. Dış Unsurların Yok Olması ile İlgili İfadeler

Dış unsurlar Sanskritçe "rūpa" olarak adlandırılır ve bu konuda çeşitli sınıflandırmalar yapılır. Bunlardan biri de on dört rūpa'dır. On dört rūpa; beş duyu organı (göz, kulak, burun, dil ve vücut), beş duyu (görme, işitme, kok-

lama, tatma ve dokunma) ve dört element (toprak, su, ateş ve hava) şeklinde sıralanır. Bunların yok olması sonucunda canlı maddi olarak ölür.

1.1.1 Altı Duyunun Yok Olması ile İlgili İfadeler

Altı duyunun yok olmasını ifade eder. Gözün görme, kulağın işitme, dilin tatma, burnun koklama, tenin dokunma ve bilincin algılama kuvvetinin yok olduğunu belirtir. Altı duyunun yok olması ölümün en önemli belirtilerindendir. Çünkü canlıyı var eden asıl unsur bu altı duyu organıdır. Bunların işlevlerini kaybetmesi de canlının yok olması anlamındadır. Bu durum, canlının ölüme yaklaşmasının ilk adımıdır. Bunu *altı kaçıg tetrülmekintin tört mahabut üze bütmiş et'özinin yokın bilip ol ödte kövdüŋin körüp ölmişin bilir* (Totenbuch/1261-1264) "Altı duyunun hainliğinden ve dört elementin tükenmesinden dolayı vücudunun yok olacağını anlayıp o zaman bedenini görür ve öldüğünü bilir." şeklindeki örnekle açıklayabiliriz.

alku indrika tükellig erser köz kulgakta ulatılarka tükellig bolur (Totenbuch/83-85) "Bütün duyu organları tamamlandıysa (tükendiyse) göz, kulak ve diğerleri de tükenir."

Öŋ ünke siŋ-: Görme kuvvetinin tükendiğini ifade eder. Bu durum, ölüm belirtisinin en önemlisi olarak gösterilebilir. Çünkü ölecek kişinin ilk olarak gözündeki parlaklık gider ve göz artık donuklaşır.

öŋ ünke siŋmiş ödte köz üze yinçke öŋ körür…-ig körü umaz (Totenbuch/38-39) "Renk sese battığı zaman göz üzerinde ince renk görür… -i göremez."

öŋ ünke siŋmiş belgü bolmışta adırtlıg ölüm belgü bolmışın bilip (Totenbuch/133-135) "Renk sese batma belirtisi olduğunda kesin ölüm alameti olduğunu bilip."

Ün yıdka siŋ-: İşitme duyusunun yok olmasını gösterir.

ün yıdka siŋmişte burun yıd tuymaz (Totenbuch/39-40) "Ses kokuya battığında burun koku almaz."

Yıd tatıgka siŋ-: Koklama duyusunun tükendiğini belirtir.

yıd tatıgka siŋmişte (Totenbuch/150-151) "Koku tada battığında."

Tatıg böritigke siŋ-: Tat alma duyusunun yok olduğunu ifade eder.

tatıg böritigke siŋmişte til tatıg tuymaz (Totenbuch/40-41) "Tat temasa battığında dil tat almaz."

Börtüg tört mahabudka siŋ-: Dokunma duyusunun yok olmasına işaret eder. Dokunma kuvvetinin ortadan kalkmasından sonra dört elementin sırayla yok olması söz konusudur.

börtüg tört mahabutka siŋmişte (Totenbuch/155-156) "Temas dört elemente battığında."

1.1.2. Dört Elementin ya da Dış Unsurun Yok Olması ile İlgili İfadeler

Altı duyunun yok olması sonucu, dört elementin ya da dış taraftaki dört unsurun yok olması ortaya çıkar. Bütün her şeyde mevcut olan dört element Sanskritçe "mahābhūta" şeklinde ifade edilir. Dört element bilindiği gibi toprak, su, ateş ve havadır. Bunlar dünyayı oluşturan elementlerdir ki canlı da bir dünya olduğuna göre bu dört element canlının fiziksel vücudunu işaret eder. Toprak canlının katı kısmını, su canlıda bulunan sıvıyı, ateş canlıdaki ısıyı, hava da canlıdaki hareketi ya da nefesi ifade eder. Bu dört elementin uyumsuzluğu sonucunda dört yüz kırk rahatsızlık ortaya çıkar. Bunların vücuttan ayrılması ise canlının ölümüne neden olur yani fiziksel vücudun ölmesi anlamına gelir.

tört mahabudlar iyin kezigçe siŋer (Totenbuch/41) "Dört element sırayla batar."

taştın sıŋarkı tört belgüler (Totenbuch/260) "Dış taraftaki dört alamet."

Yir mahabud suvka siŋ-/yir suvka siŋ-: Budist düşünceye göre toprak suyu yok eder. Bu durum da insan vücudunun bitkin düşmesini ve ağırlaşmasını ifade eder.

yir mahabut suvka siŋmek üze et'özi naru berü ırgalur tepreyür içtin sıŋar tütün tütneyür teg irü belgü bolur (Totenbuch/260-263) "Toprak elementinin suya batması üzerine vücut bir o tarafa bir bu tarafa sallanır, iç tarafta duman tütüyor gibi belirti olur. "

yir suvka siŋmişte et'öz suvka taş kemişmiş teg agır bolur başı örü kötürser sançar (Totenbuch/42-43) "Toprak suya battığında vücut suya taş düşmüş gibi ağır olur. Başını yukarı kaldırsa, (başı) ağrır."

Suv mahabud ootka siŋ-/suv ootka siŋ-: Yine, su elementi ateşi yok eder. Bunun da canlı vücuduna etkisi ağzın ve dilin kuruması şeklindedir. Ayrıca ölüm sırasında vücudun çeşitli yerlerinden sarı su aktığı da belirtilmektedir.

suv mahabud ootka siŋmek üze til agız kurup tilte kara çızıg bolur içtin sıŋar sakıg teg irü belgü bolur (Totenbuch/263-265) "Su elementinin ateşe batması üzerine dil ve ağız kuruyup dilde kara çizgi olur, iç tarafta serap gibi belirti oluşur."

suv ootka siŋmişte agız burun kurıyur birerte burıntın agıztın suv akar tamgak kurıyur (Totenbuch/43-45) "Su ateşe battığında ağız ve burun kurur ve burundan ve ağızdan su akar, damak kurur."

Oot yilke siŋ-: Ateş de havayı yok eder. Burada da vücut ısısının yavaş yavaş ayaktan başlayarak yok olması belirtilir.

oot yilke siŋmek üze adak uulındın yokaru isig tözi barmak üze içtin sıŋar kadyod kurtnıŋ yarukı teg irü belgü bolur (Totenbuch/265-268) "Ateşin rüzgâra batması üzerine ayak tabanından yukarıya doğru sıcaklık gider ve iç tarafta ateş böceğinin ışığı gibi belirti olur."

oot yiilke siŋmişte elig adak sogışur (Totenbuch/45-46) "Ateş rüzgâra battığı zaman el ve ayak soğur."

Yil mahabud biligke siŋ-/yiil biligke siŋ-: Hava elementi de şuuru yok eder. Burada, kişi koma hâlindedir ve son anlarını yaşamaktadır. Bundan sonra nefes kesilir ve can çıkar, artık maddî vücut ölmüştür. Daha sonra gönül devreye girer.

yiil biligke siŋmek üze tın üzülüp içtin sıŋar yula teg irü belgü bolur (Totenbuch/269-270) "Rüzgârın bilgiye batması üzerine nefes kesilir ve iç tarafta meşale gibi belirti olur."

yiil biligke siŋmişte közi alarıp uzın tın alıp elig adak tebinür (Totenbuch/46-47) "Rüzgâr bilgiye battığı zaman (canlının) gözü döner ve (canlı) uzun nefes alır, eli ve ayağı çırpınır."

yiil biligke siŋmiş ödte (Totenbuch/156) "Rüzgâr bilgiye battığı zaman."

1.2. İç Unsurların Yok Olması ile İlgili İfadeler

Dış taraftaki belirtilerin gerçekleşmesi üzerine artık iç taraftaki unsurlar ortaya çıkar ki bunlar da dört şekildedir. Bu durum, *taştınkı tını üzülür içtinki tın üzülmeyük ödte* (Totenbuch/49-50) "Dışarıdaki nefesi kesilip içerdeki nefesi kesilmediği zaman" şeklinde ifade edilebilir. Bilindiği üzere ölüm Nirvāna'ya ulaşma yollarından birisidir. Canlı için dış taraftaki unsurların tamamının yok olması sonucunda artık iç taraftaki alametler ortaya çıkar. Bu alametler öncelikle canlıda bulunan ihtirasların ve kötülüklerin ortadan kalkması şeklindedir. Daha sonra ise canlıda bulunan bütün gönüllerin yok olması ve canlının sonsuz mutluluğa yani Nirvāna'ya ulaşmasıdır. Nirvāna'nın en büyük amacı tekrar dünyaya gelmemektir. Fakat bunu beceremeyen canlılara yeniden doğum yolları açılır.

içtinki tört törlüg irü belgüler (Totenbuch/271) "İçerdeki dört türlü alamet."

Bilig köŋülke siŋ-/bilig inçke siŋ-: Şuurun yok olduğunu ve sükûnetin artık ortaya çıktığını ifade eder. Burada altıncı duyu olan bilinç gönle batar ve böylece canlıda bulunan ihtiraslar ve kötülükler ortadan kalkar. Bu zamanda, dört an olduğu ve burada da dört bilginin ortaya çıktığı belirtilir.

bilig köŋülke siŋmek üze içtin sıŋar yaruk yaşuk bolur (Totenbuch/271-273) "Bilgi gönle batmak üzere iç tarafta aydınlık olur."

bilig inçke siŋmişte tört kşanta tört bilge bilig yaruyur (Totenbuch/47-48) "Bilinç sükûnete battığında dört zamanda dört bilgi parlar."

Körgülüg küçlüg bilge bilig: Dışarıdaki nefesin kesildiği, içerdeki nefesin ise henüz kesilmediği anı ifade eder. Burası bilinci kaybetme aşamasıdır.

baştınkı kşanta körgülüg küçlüg bilge bilig yaruyur taştın sıŋar körser kar yagmış teg yürüŋ közünür içtin sıŋar körser tütün teg közünür (Totenbuch/50-53) "Baştaki zamanda görünen güçlü bilgi parlar, dış taraftan baksa kar yağmış gibi beyaz gözükür, iç taraftan baksa duman gibi gözükür."

Kiŋürülmeklig bilge bilig: Ölüm anında görmüş olduğu parlaklıkların birleştiği andır. Burada öfke tamamıyla tükenir.

ikinti kşanta kiŋürülmeklig bilge bilig yaruyur taştın sıŋar körser kün tugmış teg kızıl közünür içtin sıŋar körser kadyod kurtnıŋ yarukı teg azkya yaruk közünür (Totenbuch/53-56) "İkinci zamanda genişletilmiş bilgi parlar, dışarı taraftan baksa güneş doğmuş gibi kızıl gözükür, iç taraftan baksa ateş böceğinin ışığı gibi çok az ışık gözükür."

Bilge bilig bolmak: Aydınlığa doğrudan doğruya ulaşıldığı andır. Burada arzu ve hırs yok olur.

üçünç kşanta bilge bilig bolmakı yaruyur taştın sıŋar körser aŋar karaŋu közünür içtin sıŋar körser yula yarukıça ozakıtın köŋül ulug yaruyur (Totenbuch/57-59) "Üçüncü zamanda bilgili olmak parlar, dış taraftan baksa karanlık gözükür, iç taraftan baksa meşale ışığı gibi önceden gönül büyük parlar."

Bilge bilig yakın bolmak: Temiz aydınlığa doğrudan doğruya ulaşmayı ifade eder ve burada cehalet yok olur.

törtünç kşanta bilge bilig yakın bolmakı yaruyur taştın sıŋar körser taŋ sarıgındakı yaruk teg közünür içtin sıŋar körser yaruk erip sakınçsız tözlüg bolup kök kalıgtakı bulıt açılmış teg yaruyur (Totenbuch/60-64) "Dördüncü zamanda bilgiye yakın olması parlar dış taraftan baksa tan sarılığındaki ışık gibi gözükür, iç taraftan baksa ışık ulaşıp düşüncesiz esaslı olup gökyüzündeki bulut açılmış gibi parlar."

Köŋgül inçke köŋülke siŋ-: Sükûnetin daha da derinleştiğini gösterir. Gönlün yok olduğunu ifade eder.

köŋül inçke köŋülke siŋmek üze içtin sıŋar yivli kömen teg irü belgü bolur (Totenbuch/273-274) "Gönül ince gönle batmak üzere iç tarafta sihir gibi belirti olur."

İnçke köŋül tugmaksız köŋülke siŋ-: Sükûnet sayesinde yeniden doğuşun olmayacağı ifade edilir. İnce gönlün yok olduğu belirtilir.

inçke köŋül tugmaksız köŋülke siŋmek üze kurug tugmaksızıg azkya tenginçe körür (Totenbuch/274-276) "İnce gönül doğmayan gönle batmak üzere doğmamayı azıcık dengince görür."

Tugmaksız köŋül yaruk yaşuk köŋülke siŋ-: Burada canlı tüm sınavları geçerse tam aydınlığa yani Nirvāna'ya ulaşır. Böylece dünyaya bir daha gelmez.

tugmaksız köŋül yaruk yaşuk köŋülke siŋmek üze anta basa kaŋın tüz töpüdeki bir ak tamır bodi köŋüllüg tigli ögniŋ kindik altınkı bir tamır kızıl tigli ikegü bilig birle yürekdeki abaduti tamırnıŋ içinde yıgılmak üze ol ödte ilinmeksiz yapşınmaksız tegşilmeksiz nomlug et'öz kentün tugar (Totenbuch/276-283) "Doğmayan gönül aydınlık gönle batmak üzere ondan sonra babanın düz tepesindeki bir beyaz damar Buda gönüllü su (ile) annenin göbek altındaki bir damar kızıl su, ikisi bilgi ile yürekteki Avadhūtī damarın içinde toplanmak üzere o zaman bağlanmayan değişmeyen dharmakaya kendiliğinden doğar."

2. Ölüm Anı ile İlgili İfadeler

2.1. Canlıların Kendi Vadeleri ile Ölmesini Belirten İfadeler

2.1.1*. Ölüm; canlının kendi vücudundan vazgeçip diğer canlılar için bedenini feda etmesidir.*

Et'özin buşı bir-: Burada *buşı bir-* ifadesi önemlidir. Buda, insanlık veya diğer canlılar için fedakâr olan insanlar sadaka verir. Sadaka özellikle Budizmin en önemli törenlerinden biridir. Fakat burada vücudun sadaka olarak verilmesi ilgi çekicidir. Bu durumu da, Burkancılığın Mahayana mezhebi ile açıklayabiliriz. "Büyük sal ya da araba" manasına gelen Mahayana mezhebi, Buda olmaktan vazgeçen ve hayatlarını Bodhisattva olarak devam ettiren kişilerle doludur. Bunların en büyük amacı canlıları kurtarmaktır. İşte, böyle büyük bir gaye için mücadele eden Bodhisattvalar vücutlarını da canlıların hayatta kalmaları maksadıyla feda edebilirler. *Et'öz buşı* ifadesi "vücut sadakası" manasında kullanılmaktadır. Vücudunu sadaka olarak veren kişi de elbette ölecektir. *Et'özin buşı bir-* ifadesi doğrudan olmasa da dolaylı olarak ölümü belirtmektedir.

kaçan bodısatavnıŋ et'özin buşı birmiş yir orunka tegdiler erser (AY/625/7-9) "Bodhisattvanın vücudunu sadaka verdiği yere vardıklarında."

Idala-/tit-/tit- ıdala-: Yukarıda belirtildiği üzere "vücut sadakası" Mahayana mezhebi için önemli bir sadaka türüdür. Özellikle, Aç Pars hikâyesinde Prens Mahasattva kendi bedenini aç parsa sunarken *ıdala-* fiilini kullanır. *ıdala-* fiili "feda etmek" anlamındadır.

et'özüŋüzni ıdalap emgekdin tartmaklıg buyanıŋız (AY/618/1-2) "Vücudunuzu feda edip, ıstıraptan kurtulma sevabınız."

Bu ifadenin yanı sıra, yine Aç Pars hikâyesinde *ıdala-/tit-* ikileme oluşturacak biçimde "bağışlamak, sunmak" anlamında kullanılmaktadır.

öz et'özlerin titip ıdalap tınlıglarka asıg tusu kılurlar tip tidi (AY/611/18-20) "Kendi vücutlarını feda edip, canlılara fayda sağlarlar, diye söyledi."

et'özümin isig özümin titgülük ıdalaguluk öd kolu (AY/612/21-22) "Vücudumu, canımı feda edeceğim zaman."

Ayrıca *tit-* fiili "terk etmek" anlamında da kullanılmaktadır ve *et'öz tit-* ifadesi de ruhun bedeni terk etmesi anlamındadır.

bo et'özümin titdükde olarnıng arasınta tugayın (TezcanHt/693-694) "Bu vücudumu terk ettikten sonra onların (tanrıların) arasında doğayım."

2.1.2.*Ölüm; ruhun ve bedenin zayıf düşmesi sonucu ruhun kesilmesi ve canlının bir ağaç gibi devrilmesi hâlidir.*

İsig tını kesilip ı ıgaç teg kamıl-: Bir canlının hastalanması, hem bedeninin hem de ruhunun zayıf düşmesi sonucunu doğurur. Bedenin zayıf düşmesi de nefesin yani canın artık vücuttan çekilmeye başlaması hâlidir. Bilindiği üzere *isig tın* "can, nefes" hatta "ses" gibi manalara gelmektedir ki bir canlının ölmesinin en önemli göstergesi nefesinin kesilmesi ve sesinin artık çıkmamasıdır. Burada, *isig tın* ile *kes-* eylemi birleşerek kalıplaşmış ve somutlaşmıştır. Nefesi kesilen canlı da elbette ölecektir. Burada *ı ıgaç teg kamıl-* ifadesinde de benzetme yapılmıştır. Böylece ifade ölümü işaret etmektedir.

ig agrıglar küçetip inçsiretmiş et'özüg isig tını kesilip ı ıgaç teg kamılur (BT13/16/13-16) "Hastalıklar artıp güçsüzleşmiş vücudu, nefesi kesilip (bir) ağaç gibi devrilir."

İsig özi üz-: Eski Uygurlarda yaygın olarak kullanılan bir diğer ifade ise *isig öz üz-*'tir. Canı ifade eden *isig öz* ile "kesmek" manasına gelen *üz-* eylemi birleşerek kalıplaşmış ve somutlaşmıştır.

isig özi üzülmez (BT18/5/381) "Canı kesilmez."

Özümin bagrımın üz-: Burada ölmek anlamında kullanılan ifade de ilgi çekici olan unsur *bagır* kelimesidir. Bu kelime ile özün yani ruhun bağırda, göğüste olduğu ifade edilir.

Öŋi kırtışı tegşilip özümin bagrımın üzdeçi (BT13/12/155-156) "Beti benzi atıp, değişip canımı alacak."

Tını üzül-: Bu dönemde, en fazla kullanılan ifadelerden birisi de *tını üzül-*'tir. Bu deyim, bugün kullanılan "nefesi kesilmek, soluğu kesilmek" ifadelerine benzemesiyle birlikte anlamsal olarak ölüme işaret eder.

tını üzülüp (BT2/964) "Canı kesilip."

et'özleri arınıp tınları tumulıp tını üzülgeli bartukda öŋdün kılmış edgüli ayıglı kılınçlarınıŋ tüşin adırtlıg körürler (BT2/970-974) "Vücutları arınıp, nefesleri soğuyup, canları kesilmeye başladığında, önceki yapmış (oldukları) iyi ve kötü amellerinin karşılığını net bir şekilde görürler."

2.1.3. *Ölüm; diğer canlılar için tekrar dünyaya gelme umududur.*

İsig özlerin kol-: Budizmde ruh tek bir varlığa ait değildir. Ruh, tenasüh yani ruh göçü içerisindedir ve sürekli başka maddi varlıklara dönüşebilir. Karma felsefesinde önemli yere sahip olan ruh göçü kişinin ameline göre şekil alır. Ruh yeniden doğduğunda kendisini hayvan, bitki, insan ya da tanrı olarak bulabilir. Ayrıca, ruh hiçbir zaman ölmez, her ne kadar Mani dini ile ilgili bir ifade olsa dahi bunu şu örnekle belirtebiliriz. *üzüt neŋ ölmez* (ManIII/29/5) "Ruh asla ölmez." Doğrudan ölümü ifade etmese de dolaylı olarak ölümü belirten aşağıdaki örnek Budizm felsefesi için kayda değerdir. Bu örnekte, hastalanan ve ölümü bekleyen bir bey karısı anlatılmaktadır.

kaltı men ögsüz bolup sizlerni bilmez boltukda üzüksüz ud koyun toŋuz kaz ödirek bo montag tınlıglar bir künte üç kata kelip aşunmaklaşu tegip mini ısırurlar sokarlar etimin yinimin yıra yırta tartarlar yırtarlar kentü kentü isig özlerin kolurlar erti (AY/19/ 8-16) "Ben kendimden geçip de sizleri bilmez olduğum zaman, daima sığır, koyun, domuz, kaz, ördek böyle canlılar bir günde üç kez gelip acele ile beni ısırırlar, sokarlar, etimi derimi parçalarlar, yırtarlar, kendi canlarını isterlerdi."

2.1.4. *Ölüm; vadenin dolması, hayatın sona ermesidir, ölüm gününün gelmesidir.*

Ajun üzlüngüsi: Soğdca bir kelime olan *ajun* kelimesi "varlık biçimi, hayat" anlamında kullanılmaktadır. Böylece kelime grubu "varlık biçiminin sonu, varlık biçiminin yok olması" şeklinde açıklanabilir. *üz-* fiilinin de somut bir ifade olmasından dolayı burada yine somutlaştırma yapılmıştır.

adasız tudasız yalaŋuk yaşın tükel yaşayu ajun üzlüngüsin kaçan kılgalı ugraduklarında (ShōAvalo/62-63) "İnsan, tehlikesiz bir biçimde ömrünü tümüyle yaşayarak varlık biçimini sonlandırdığında."

Ertimlig törü/ertimlig ürlüksüz törü: Buda dışındaki bütün canlılar fânidir. Dolayısıyla her bir canlının bir yaşam süresi vardır. Bu yaşam süresi biten her canlı, ölüm ile yüzleşecektir. Eski Uygur Türkçesinde kullanılan *ertimlig* ve *ürlüksüz* ifadeleri "fâni, geçici ve ölümlü" anlamlarındadır. *Törü* kelimesi de bilindiği üzere "kanun, hüküm" manasında olup burada canlıların ölümlü olduklarını ifade eder.

meniŋ una ertimlig törü tıgıp kelmiş ol (TezcanHt/612-614) "Benim (için) işte fânilik kanunu (ölüm vakti) yaklaşıp gelmiştir."

et'öznin küçi küsüni kevilmişin alkınmış ertimlig ürlüksüz törü kentü özine yakın kelmişin bilip (TezcanHt/439-444) "Vücudun gücünün kuvvetinin eksildiğini, fâni olma kanununun (ölümün) kendisine yaklaştığını anlayıp."

Köŋüllüg antirabau et'öz büt-: "Mükemmel ara dünyalı vücudu tüketmek" anlamındadır. Özellikle *büt-* fiili hayatın tükendiğini, bittiğini ifade eder ki hayatın bitmesi de ölümü işaret eder. Somut varlıklar için kullanılan *büt-* fiili soyut bir kavram için kullanılmış ve dolayısıyla somutlaştırma yapılmıştır.

ölgeyşükte ortun indrilıg tuyunu umaz köŋüllüg antirabau et'öz büter (Totenbuch/173-175) "Öldüğünde merkezî duyu organları hissetmez, (böylece) mükemmel ara dünyalı vücut tükenir, yok olur."

Ölüm küni: Hayatın tükendiğini, her şeyin sona erdiğini anlatmak amacıyla kullanılmıştır. İfade, hem Budizm hem de Manihaizmde yer almaktadır.

bu ölüm küni kimni üze kelser (ManIII/11/11-12) "Bu ölüm günü kimin üzerine gelse."

ölüm künke tegi suy anıg kılınç (ManIII/44/12-13) "Ölüm gününe kadar kötü amel."

neŋ ölüm küni keltükde öküngülük bolmazun (GabainHt/2132-2133) "Asla, ölüm günü geldiğinde pişman olmasın."

Tüke-/tüket-: Vadenin dolduğunu, yaşın kemale erdiğini, ölüm vaktinin geldiğini belirten bir diğer ifade *tüke-* fiilidir. t*üke-* fiili 'bitmek, tükenmek' anlamlarında kullanılmaktadır. Burada da somutlaştırma yapılmıştır.

özümüz yaşımız tükeyü ölümke yoluk (?) boltukda (BT3/1099-1110) "Ömrümüz tükenip ölümle karşılaştığımızda."

Eski Uygur Türkçesi metinleri içerisinde ilgi çekici bir diğer ifade ise *ölü tüket-*'tir. Burada da "hayatın bittiği" belirtilir.

kaçan monta ölü tükedip yene yılkı ajunınta tüştüklerinte (BT2/219-221) "Ne zaman böyle ölüp yine hayvan dünyasına "tiryagyoni-gati" düştüklerinde."

Uçuk-: "Bitmek, hayatı sonlanmak, sona ermek" anlamında kullanılan *uçuk-* fiili canlıların ölümlü olduklarını belirtmek maksadıyla örneklerde yer almaktadır.

taştın sıŋar törütgülük yaratıg birle içtin sıŋar uçukguluk yaratıgıg bir ikintike kavıştursar körüştürser (Totenbuch/396-398) "Dış taraftaki doğumlu canlı ile iç taraftaki ölümlü canlıyı birbirleriyle birleştirse görüştürse."

içtin sıŋar uçukguluk yaŋça kılsar tört tamırnıŋ içinde bodi köŋüllüg tigli akar (Totenbuch/404-406) "İç tarafta ölümlü şekilde yapsa dört damarın içinden Buda gönüllü su akar."

2.1.5. *Ölüm; canlıya dokunmaktır.*

Ölüm tegin-: Ölüm vaktinin geldiğini, artık canlının ölmeye başladığını anlatan diğer bir ifade ise *ölüm tegin-* deyimidir. "Değmek, dokunmak, ulaşmak" anlamında olan *tegin-* sözü somut bir kelimedir. Soyut bir anlama sahip olan *ölüm* sözüyle birleşerek kalıplaşmış ve somutlaştırma yoluna gidilmiştir.

ulug dıntarnıŋ ölüm teginmişi (UI/9/10-11) "Ulu hocanın vadesinin gelmesi."

2.1.6. *Ölüm; bir hırsızdır ve can cevherini acımadan çalar.*

İsig özüg kundaçı: "can hırsızı" anlamında kullanılan kelime burada mecazi anlamdadır. Ruhun bedenden çalınmasını ifade eder. Böylece ölüm bir hırsıza benzetilerek kişileştirme yapılmıştır.

İsig özüg kundaçılar (UII/61/4) "Canı çalanlar."

Ogrıla-/ölümlüg ogrı: "Çalmak" anlamlarına gelen *ogrıla-* fiili de burada gerçek anlamından sıyrılarak mecazi manada kullanılmıştır. Yine ruhun bedenden çalınmasını ifade eder. Ayrıca *ölümlüg ogrı* ifadesinde de ölüm, hırsız olarak gösterilmiş ve bir kişileştirme yapılmıştır. Aşağıdaki örnekte de can somut bir nesne olan cevhere benzetilerek somutlaştırma yoluna gidilmiştir.

ayıg kılınçlıg kap kara tünle ölümlüg ogrı kelip et'özlüg agılıkıŋızlartakı isig özlüg erdiniŋizlerni ogrılayu iltgey (UIII/14/9-12) "Kötü amelli simsiyah akşamda ölüm hırsızı gelip vücut hazinenizdeki can cevherlerinizi çalıp götürecek."

2.1.7. *Ölüm; canlının bedeninde bulunan ruhun sönmesi ya da yok olmasıdır.*

Öçdeçi/öçmeksiz: "Sönme, sönüş" anlamına gelen *öç-* eylemi Budizm için Nirvāna, mokşa'ya ulaşmayı belirten terimsel anlamlı kelimeler içerisinde kullanılan bir ifade olmasına rağmen Eski Uygur Türkçesi metinlerinde "ölüm" kavramı için de kullanılmaktadır. Bu ifadelerin benzerlik göstermesinin nedenini iki türlü açıklayabiliriz. 1. İnsan bedenini var eden, yaşatan ruhun vücuttan çekilmesi, canlının bedenini terk etmesi ya da sönmesidir; 2. Ölen kişinin "töz"e kavuşma isteği, "töz"de yok olma yani Nirvāna'ya ulaşmasıdır. Ayrıca Buda'nın özellikleri sıralanırken bu ifade kullanılır. Burada, sönmek manasındaki *öç-* fiili somut bir ifadedir. Ruh bir ateşe benzetilmiş ve somutlaştırma yapılmıştır.

togmaksız öçmeksiz mengü titir (AY/55/22-23) "Doğmayan sönmeyen (ölmeyen) ebedîdir."

kşan kşan ödte togdaçı öçdeçi itiglig ürlüksüz ermez (AY/55/19-20) "Zaman zaman doğacak ve ölecek yapılı, fâni değildir."

öç- eylemi yukarıdaki örneklerde, her ne kadar canlıların ölümünü belirtmek için kullanılmasa da anlamsal olarak ölümü açıklamaktadır. Bunu kesin bir

ifade ile söylememizin nedeni de *togmaksız öçmeksiz* karşıt anlamlı kelimelerin birlikte kullanılmasıdır.

2.1.8. *Ölüm; ruhun vücuttan çıkması ve ruhun gökyüzüne yükselmesidir ya da bilinmeyen bir yere gitmesidir.*

Öl-: Bu fiil ile türetilmiş birçok kelime bulunmaktadır. *Öl-* eylemi, gerek Türkçenin tarihî lehçelerinde gerekse modern lehçelerinde sıkça kullanılmaktadır. Ercilasun'a göre, "yükselmek" anlamındaki *ör-* ve *ön-* fiilleri ile "göğe yükselen, uçan ruh" anlamındaki *öz* kelimesi, "yükselmek, havalanmak" anlamında olabileceği düşünülen **ö-* fiiline dayandırılmaktadır (Ercilasun 2002: 47-48). Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *öl-* fiili üzerine yapım eki getirilmeden doğrudan da kullanılabilmektedir.

kodı salınsar yme ölür (AY/595/17-18) "Aşağı salınsa ölür."

Ölümin öl-/ölüt ölür-: Bu dönemde kullanılan en ilginç ifadelerden birisi *ölüm* ve *ölüt* kelimelerinin üzerine *öl-* eyleminin getirilmesiyle oluşturulmuş kelime grubudur.

ödsüz ölümin ölmegeyler (AY/90/14) "Zamansız ölümle ölmeyecekler."

ince kaltı yinin ölüt ölürdümüz erser (TT4/8/68-69) "Eğer, (?) öldürdüysek."

Uç-: "Uçmak, gökyüzüne yükselmek" anlamında olan *uç-* fiili mecazi olarak ölümü ifade etmektedir. Burada ruh bir kuşa benzetilmektedir. Osman Nedim Tuna ruhun ya da canın kuşa benzetilmesini eski Şaman inancına bağlamaktadır (Tuna 1957: 131-148). Sema Barutcu ise *uç-* fiilini Kök Tengri inancıyla bağdaştırmakta ve ruhun Kök Tengriye kavuşması için kullanılabileceğini söylemektedir (Kemal 2003: 10). Bana göre de *uç-* fiili tanrıya kavuşmaktır. Bu durumu Budizmle ya da Manihaizmle bağdaştırırsak ölüm Nirvāna'ya ulaşma yollarından biridir. Böylece ruh uçacak ve ulaştığı yerde yani Nirvāna'da sonsuz mutluluğa erecektir. Ayrıca ruhun angut kuşuna benzetilmesi de manidardır. Çünkü angut kuşu sessizliğiyle bilinen bir kuştur.

et'özlüg kölindeki isig özlüg angıtkyasın uçurup adın ajunka ıdıp (BT3/223-225) "Vücut gölündeki canı angut kuşu gibi (sessizce) uçurup başka dünyaya gönderip."

2.1.9. *Ölüm; ruhun bedenden uzaklaşıp vücudun dünyada bırakılmasıdır ve bedenin yok olmasıdır.*

Arta-: "yok olmak" anlamlarına gelen *arta-* fiili Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ölüm için kullanılır. Bu kelime, özellikle ikilemeler içerisinde yer alır. Ortak söz varlığına sahip olan Manihaizmde de *arta-* fiili "ölmek" anlamındadır.

kim et'öz üçün emgense tolgansar yime anaŋ utlısı et'özke ölmek artamak bulunçı ol (CoqManIII/11/11-14) "Kim vücut için ıstırap çekse onun karşılığı vücut için ölmek, yok olmaktır."

barça artarlar yokadurlar (BT2/945-946) "Hep mahvolurlar, yok olurlar."

Et'öz kod-: Budizm ve Manihaizmde vücuda pek önem verilmez. Vücut bir kalıp ya da bir hapishanedir, ruh onun içinde hapsedilmiş ve daima buradan kurtulmayı umut etmiştir; yani asıl "töz"e kavuşmayı arzulamıştır. Burada önemli olan ruhun vücuttan çıkıp boş kalıbı, hapishaneyi yani bedeni dünyada bırakmasıdır. Eski Uygur Türkçesinde *et'öz kod-* ifadesi bu manada anlamlıdır.

monta et'öz kodup kişi ajununta togar ertimiz (AY/6/19-21) "Burada vücut bırakıp insan dünyasında "manusya-gati" doğardık."

et'öz kodtukta (BT18/858) "Vücut koyduğunda yani öldüğünde."

et'özin kodur tiyür (ManII/11/14-15) "Vücudunu bırakır yani ölür, der."

İsig öz yokad-: üzüt neŋ ölmez (ManIII/29/5) "Ruh asla ölmez." Ruh, doğum ve ölüm okyanusunda döner durur ve her zaman kendisi için farklı bir beden bulur. Hatta Eski Uygur metinlerinde şöyle bir cümle vardır ki ilgi çekicidir. *mini ısururlar sokarlar etimin yinimin yıra yırta tartarlar yırtarlar kentü kentü isig özlerin kolurlar* (AY/19/12-16) "Beni ısırırlar, sokarlar, etimi derimi parçalayarak yırtarlar, kendi canlarını isterler." Dolayısıyla Budizm ve Manihaizmde de İslamiyette olduğu gibi ruh hiçbir zaman yok olmaz. Burada *yokad-* fiilinin kullanılması önemlidir. Eski Türk dinlerinde de insan ruhunun hiçbir zaman yok olmadığını biliyoruz. Hatta, ölen kişiler için orada yemeleri için yiyecekler, giyinmeleri için elbiseler, kullanmaları için mücevherler hatta paralar konduğunu da biliyoruz. Galiba burada kullanılan *isig öz* ifadesi "can, ruh" gibi manalardan sıyrılarak, tamamen anlam değiştirmiş ve "beden" anlamında kullanılmaya başlamıştır. Çünkü gerek Budizm ve Manihaizmde gerekse diğer dinlerde sadece beden yok olur, ruh hiçbir zaman yok olmaz. Burada *isig öz* sözü artık "ruhu, canı" ifade etmez, "beden" için kullanılır.

isig öz yokadmakı (BT13/16/1-2) "Canın yok olması, ölmesi."

Köktürkçede de ölümü belirtmek için *yok bol-* deyimi kullanılmaktadır. Fakat bu deyim de ruhun yok olması anlamına gelmez.

2.1.10. *Ölüm; canlıların sevdiği kişilerden ve dünyadan ayrılmasıdır.*

Adırıl-: Eski Uygur Türkçesinde kullanılan "ölüm" ile ilgili ifadelerden birisi de *adırıl-* eylemidir. Bu eylemi, gerek dünyadan gerekse sevdiklerinden ayrılma olarak açıklayabiliriz. Ölüm kavramı burada doğrudan belirtilmese de dolaylı olarak anlatılmıştır.

amraklartın adırılguluk emgek bolmasun erti (AY/609/3-4) "Sevgililerden ayrılmak ıstırabı olmasaydı."

öŋi adırılmaklıg busuşum yme yok inçip et'özümde tolu ögrünç sevinç togar (AY/609/8-10) "Başka ayrılık ıstırabım yok, aksine vücudumdan sevinç doğar (çok sevinirim)."

2.1.11. *Ölüm; direğin yıkılmasıdır, kesilmesidir.*

Limi sın-: "direği kırılmak" anlamında kullanılan ifade burada "ölmek" manasındadır. Tay-T'ang adlı bir din üstadının ölümü üzerine söylenmiş olan *limi sın-* ifadesinde somutlaştırma yapılarak ölüm kavramı karşılanmıştır.

şazınlıg ordunuŋ bir limi sındı (TezcanHt/1012-1013) "Din sarayının bir direği yıkıldı, kırıldı."

2.1.12. *Ölüm; canlının dünyadan kaybolmasıdır ve canlıya acımadan kıyılmasıdır.*

Yitlin-/yitgülük kıyılguluk: İkileme biçiminde kullanılan ifade ölümü belirtmektedir. *yit-* kökünden meydana gelen *yitgülük* ifadesi "kaybolmak, yitmek" anlamındadır. Burada canlının bedeninin yok olması ruhun da diğer âleme gitmesi işaret edilmektedir. *kıy-* kökünden türeyen *kıyılguluk* ifadesi de "acımadan öldürmek" anlamında kullanılır. Her iki ifade de somutlaştırma yapılmıştır.

bo tül belgüsi erser manga yitgülük kıyılguluk belgü ol tip tidi (TezcanHt/497-499) "Bu rüyanın işareti ise bana ölüm alametidir, diye söyledi."

yalaŋuz bir samtso açarı yitlinmeki üze (TezcanHt/1010-1012) "Sadece bir Tripitaka üstadın ölmesi üzerine."

2.1.13. *Ölüm; canlının tanrıya kavuşmasıdır.*

Teŋri bol-: S. Tezcan *tengri bol-* deyimini tek tanrılı din olamayan Budizm ile bağdaştırılamayacağını belirtir. Bu ifadenin Şamanizm veya Tengriciliğin bir kalıntısı olduğunu ve *Irk Bitig*'de geçen ölümü bekleyen, ölüme terkedilmiş kadın anlamındaki *tengrilik kurtka* ifadesinin bunu güçlendirdiğini açıklar. Ayrıca Moğolistan'da yaşlanmış ve iş göremez duruma gelen yaşlıların yalnız başına ıssız ve uzak bir yere bırakılıp ölüme terk edilme geleneğinin varlığından da söz eder (Tezcan 1975: 101-102). Bununla birlikte Jean-Paul Roux çalışmasında *teŋri bol-* deyiminin Moğolca olduğunu ve bazı yazarlar tarafından da bu deyimin prenslerin potansiyel tanrı oldukları sonucunu çıkarttıklarını belirtmektedir. Bu deyimin özellikte Altan Topçi'de sıklıkla kullanıldığı da belirtilmiş olup Altan Topçi'nin Çin etkisinde olduğu, dolayısıyla Budist etki ile yazıldığı belirtilmiştir. Ayrıca Moğolların Gizli Tarihi'nde *teŋri bol-* deyiminin sadece "göğe çıkmak" anlamında kullanıldığı da belirtilmektedir. Böylece bu deyimin Altay toplumlarının ilk dinine ait olması gibi bir olasılığın bulun-

madığını da ifade etmektedir (Roux 1999: 163). Bana göre ise *tengri bol-* deyimi mahallî bir ifade olabileceği gibi artık anlam değiştirerek Budizmin de etkisi ile Buda'da yok olmayı, asıl töze kavuşmayı belirtebilir. Bu deyim özellikle din üstatlarının ölmesinde kullanılmaktadır.

yime teŋri bolu yarlıkarka tegi (TezcanHt/752-753) "Tanrı oluncaya (ölünceye) kadar."

tengri bolu yarlıkamışın tegin tapıgçıları ıd tuymadılar (TezcanHt/788-790) "Öldüğünü çevresindeki hizmetkârları hiç sezmediler."

2.1.14. *Ölüm; kara yere girmektir.*

Kara yirke kir-: Ölümü anlatan en ilginç ifadelerden birisidir. Budist inanışa göre canlı öldükten sonra yakılarak ortadan kaldırılır. Asya halklarında, ölünün yakılmasının en önemli nedeni olarak canlıların kemiklerinden tekrar doğacağı inancıdır. Bu doğumu engelleyebilmek için de cesetler yakılır. Fakat burada kullanılan *kara yirke kir-* deyimi cesedin gömüldüğünü ifade etmektedir. Buna benzer bir ifade de Hsüan Tsang Biyografisinde yer almaktadır. Bu durum, mütercimin yerli inanışlardan örnekler vererek eserini açıklamak istemesi şeklinde algılanabileceği gibi gerçekten bir gömme faaliyetinin de olabileceği düşünülmelidir. Çünkü, Gautama Buda öldüğü zaman külleri ve yanmış kemikleri sekize bölünerek çeşitli yerlere gönderilmiş ve bu küller üzerinde Stūpalar inşa edilmiştir. Dolayısıyla cesetlerin külleri suya dökülece-ği gibi ya da havaya savrulabileceği gibi mezara da gömülebilir. Buna *bo upaşimaşan sın supurganlar* (BT7/A/80-81) "Bu Upaśmaśāna Stūpalar" ya da *sekiz ulug şitavantakılar* (Totenbuch/1333) "Sekiz büyük Śītavana'dakiler" gibi mezarlığı gösteren ifadeler örnek olarak gösterilebilir.

kara yirke kirginçe küç bireli tip (StabUig/276/8) "Kara yere girince güç versin diye."

2.2. Canlıların Öldürülmesi ile İlgili İfadeler

Alk-/alkın-: "Bitmek, kaybolmak, tükenmek, yok etmek" anlamlarına gelen *alk-/alkın-* eylemleri Eski Uygur metinlerinde öldürme eylemi için kullanılmaktadır.

kişilerig ölürürler ıdtururlar alkarlar yokadtururlar tip (BT3/312-313) "İnsanları öldürürler, yok ederler."

üzlünteçi alkıntaçı artadaçı erür (BT2/943-944) "Kesici, tüketici, mahvedicidir."

İsig öz al-: "Öldürmek" manasına gelen bu kelime grubu eski Uygur metinlerinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Soyut bir ifade olan *isig öz* ile somut varlıklar için kullanılan *al-* fiili birleşerek somutlaşmıştır.

seniŋ isig öz alımçılarnıŋ (BT18/S/149-150) "Senin can alıcıların."

seniŋ isig öz alımçılarnıŋ ugurınta (AY/8/12-13) " Senin canlıları öldürmenden dolayı."

Kıyıl-: "Küçük parçalara ayırmak" anlamına gelen *kıy-* fiilinden türetilmiş olan ifade ile somutlaştırma yapılmıştır. Burada ifade "acımadan öldürülme"yi belirtir.

darmagupdaki atlıg nomçı açarı bahşımızını kıyıltı tip eşidip (GabainHt/1886-1888) "Dharmaguptaka adlı hocamıza kıyıldı, diye işitip."

Ölür-/ölürt-: Uygurlar öldürme eylemi için öl- fiilinin üzerine çeşitli ekler getirerek bu hareketi belirten kelimeleri doğrudan kullanmışlardır.

üküş telim özlüglerig ölürüp (AY/4/13) "Birçok canlıları öldürüp."

sansız sakışsız özlüglerig ölürmişlerin körtüm (AY/9/2-4) "Sayısız canlıları öldürdüklerini gördüm."

bo özlüglerig ölürmek erser ertingü yavlak ayıg kılınç titir (AY/21/6-8) "Bu canlıları öldürmek ise çok kötü bir ameldir."

kuotau atlıg beg bizni ölürtdi (AY/7/2-3) "Kuotau adlı bey bizi öldürttü."

Öz üz-: Soyut anlamdaki *öz* kelimesi ile somut bir mana taşıyan *üz-* fiili birlikte kullanılarak somutlaştırma yapılmış ve kalıp bir ifade ortaya konulmuştur. Burada da canlıların öldürülmesi ifade edilir.

özümüzni üzerler (Apokalpse/13 verso/6-7) "Canımızı keserler yani öldürürler."

Tın al-: Eski Uygur Türkçesinde kullanılan öldürmekle ilgili diğer bir ifade ise *tın al-* kelime grubudur. "Nefes, ruh" anlamında kullanılan *tın* kelimesi soyut manalıdır. *al-* fiili ise yine somut kavramlar için kullanılır. Burada, somutlaştırma yapılmıştır.

tınımı altı (BT18/5/135) "Canımı aldı."

birisi tolkakda tınımın altı (AY/7/19-20) "Birisi eziyetle canımı aldı."

Yok yodun kıl-: "Yok etmek, ortadan kaldırmak" anlamında kullanılan *yok yodun kıl-* deyimi öldürmek manasını ifade eder.

biligsiz virutake ilig beg kapilvastu balıktakı şakilarag ölürüp yok yodun kılmışınta (LautDenk/200/26-29) "Bilgisiz hükümdar Virūdhaka Kapilavastu şehrindeki Śākya'ları öldürüp yok ettiğinde."

3. Öldürme Eyleminde Bulunan Canlılar ile İlgili İfadeler

Canlılar kendi vadeleri ile ölebileceği gibi başkaları tarafından da öldürülebilirler. Katilleri ifade etmek için Eski Uygurcada genellikle aşağıdaki kelimeler kullanılmaktadır.

Bıçdaçı: "Biçmek, kesmek" anlamına gelen *bıç-* fiilinden türeyen ifade "katil, katleden, öldüren" anlamlarında kullanılmaktadır. Kelime, Prens Mahasattva'nın arkasından söylenen ağıt içerisinde geçmektedir ki prensin öldürüldüğünü zanneden annesi tarafından söylenmiştir. Burada, kişinin öldürülüş biçiminin belirtilmesi açısından önemlidir.

kim erti erki bıçdaçı ögükkeyem et'özin (AY/14-15) "Yavrucuğumun vücudunu katleden kimdir acaba?"

Bogaguçı/bogagulukçı: bog- fiilinden türeyen ifade "cellat, katil, katleden, öldüren" anlamlarındadır. Yine, burada canlının öldürülüş şekli belirtilir.

bogaguçı boltum erser (UII/85/13) "Katil, cellat olduysam."

öz bogagulukçı ölütçi yarganlarka (UI/9/17) "Canlı öldürücü, katledici kişilere."

Çantal: Sanskritçe candāla'dan gelen kelime "cellat, öldüren, katleden" anlamındadır. Eski Uygur Türkçesi metinlerinde çantal, çintal şeklinde de yer alır.

kişi ölürgüçi çantal boltum erser (UII/85/14) "İnsan öldüren cellat, katil olduysam."

Ölürgüçi: "Öldüren, katleden" anlamındadır.

takıgu ölürgüçi boltum erser (UII/84/8-9) "Tavuk öldüren, katleden olduysam."

Ölütçi: "Öldüren, katleden ya da öldürmeye müsaade eden" anlamlarında kullanılmaktadır.

ol beg balık begi bolup erte ked ölütçi boltı (AY/4/8-10) "O bey şehir beyi olup ertesi gün çok öldürücü oldu."

4. "Ceset, Ölü" ile İlgili İfadeler

Kra: "Ceset, naaş" anlamına gelen *kra* kelimesini Ş. Tekin ve S. Tezcan Sogdcadaki *grβh, gr'uw* "vücut, kendi, ceset" sözcüğü ile bağdaştırmaktadır. Ayrıca Ş.Tekin, kelimenin kra < *krē < *krēw şeklinde tarihî bir gelişim gösterdiğini belirtmiştir. S. Tezcan, *kra* kelimesinin G. Jarring'in ifade ettiği gibi kara "siyah" sözcüğüyle de bir ilgisinin bulunmadığını ifade etmiştir (Tezcan 1975: 96).

men ölmişte kin menıŋ kramın (TezcanHt/454-455) "Ben öldükten sonra benim cesedimi."

Ölüg: Ölü. Yaygın bir kullanımı bulunmaktadır.

yıgıt sıgıt kılıp ölügüg semeklegeli (AY/5/1-2) "Ağlayıp sızlayıp ölüyü cenaze töreni için."

Ölümçi: Ölüm cezasına çarptırılmış suçluları anlatmak için kullanılan *ölümçi* bu dönemin toplumsal hayatını ortaya koyan bir ifade olması açısından önemlidir. Ayrıca, artık öleceği için "ölü"ler içinde sayılmasında bir yanılgı yoktur.

kayu neçe ulug iliglerke kanlarka yazmış ölümçiler erser (AY/117/4-6) "Nice büyük hükümdarlara karşı suç işlemiş suçlular ise, (ölüm cezasına çarptırılmış suçlular)."

5. Ölünün Ardından Yapılan Anma Törenleri ile İlgili İfadeler

Bekle-/kizle-: "Saklamak, gizlemek" anlamındaki *kizle-* fiili ile "sağlamlaştırmak, pekiştirmek" manasındaki *bekle-* fiili burada "mezara koymak, gömmek" anlamındadır ve ikileme şeklinde kullanılmaktadır. Yukarıda da belirtildiği üzere, bu ifade yerel dinlerden kaynaklanabileceği gibi küllerin gömülmesi şeklinde de olabilir.

et'özin kizlediler beklediler (TezcanHt/1124-1125) "Vücudunu gömdüler."

Kra törüsi/ölmişinteki törü/törü kılgu: Eski Uygur metinlerinde çeviri metin olarak bilinen Hsüan Tsang Biyografisinde cenaze töreni ile ilgili geniş bir bilgi bulunmaktadır. Özellikle Tay-T'ang adlı üstadın ölümü üzerine düzenlenen cenaze merasimi ayrıntılı bir biçimde verilmiştir. Ne var ki metnin eksik olması tören hakkında fazla bilgi edinmemizi güç kılmaktadır. Tören şu şekilde gerçekleşmektedir. Loyang şehrindeki bütün rahip ve rahibeler toplanıp tuğlarla mezara kadar refakat ederler. Önce yakın rahipleri ve öğrencileri üstadın vasiyetini yerine getirmek için naaşı kamışla örtülü bir sedye üzerine kaldırıp mensup olduğu manastırdaki Sūtrayı çevirdiği büyük köşke koyarlar…Merasim sırasında seçkin kişiler caddelerden çeşitli tuğlar, tabutlar, şala ağaçlarıyla geçerler. Tören yerini çeşitli süslerle bezerler. Tabut üç bin adet ipek topuyla yapılmış katafalka yerleştirilir. Üstadın naaşını taşıyanlara doğru ipekten bir yol oluştururlar. Üstadı çıkarırlar. Naaşın önünde giden tabuta üstadın üç elbisesini, halktan ve imparatordan aldığı yüz altın akçeyi koyarlar…Herkes dağıldıktan sonra naaşı bekleyen otuz binden fazla kişi gece boyunca çiçeklerle, güzel kokularla, şarkılarla, dinî metinlerle hazırlanırlar. Ertesi gün tan vaktinde üstat toprağa verilir. Gömüldükten sonra yine çeşitli törenler yapılır.

kra törüsi tegimlig bolu yarlıkadı (TezcanHt/1087-1088) "Cenaze töreni (kendisine) layık oldu."

ölti erser ölmişinteki törüsi yime öŋrekilerniŋke okşamazun (TezcanHt/1049-1051) "Öldüyse cenaze töreni yine öncekilerinkine benzemesin."

törü kılguka boşuyur (TezcanHt/1041-1042) "(Cenaze) töreni yapılmasına izin vermekte (idi)."

Semekle-: Eski Uygur Türkçesinde kullanılan cenaze töreni ile ilgili başka bir ifadedir. Hükümdar için kullanılır.

yıgıt sıgıt kılıp ölügüg semeklegeli (AY/5/1-2) "Ağlayıp, sızlayıp ölüye cenaze töreni düzenlemek için."

6. Ahiret ile İlgili İfadeler

6.1. Ara Dünya ve Öbür Dünya ile İlgili İfadeler

Adın ajun: Öbür dünyayı, başka bir dünyayı yani ahireti karşılayan bir ifadedir. Bilindiği üzere ruh bedeni terk ettikten sonra bilinmeyen bir yere yani ahirete gider. Ahiret de dolayısıyla diğer, başka olarak nitelendirilecektir.

et'öz kodup adın ajunka bardı (UIII/80/6) "Vücudunu bırakıp (ölüp) başka dünyaya gitti."

Antirabau/aradın ajun/ara bolmak: Sanskritçe "antarābhava" ve Tibetçe "bar-do" kelimeleriyle karşılanan ifade canlının ölümü ile yeniden doğumu arasındaki zamanı göstermek için kullanılır. Bilindiği gibi Budizmde canlıların en büyük hedefi Nirvāna'ya ulaşmaktır. Canlı bunu yaşarken gerçekleştirebileceği gibi öldükten sonra da gerçekleştirebilir. Bu ara dünyada, canlının tek amacı yeniden doğmamak ve Nirvāna'ya ulaşmaktır. Bir canlı ara dünyada en fazla 49 gün kalır ve bu süre zarfında aydınlığa ulaşmaya çalışır. Bu 49 günlük zaman diliminde çeşitli ışıklar görür ve kurtuluş yolunu en kısa sürede bulmayı hedefler. Ruhun bu kurtuluş yolunu bulması için bir din üstadı dışardan sürekli telkinlerde bulunur. Ruh bu sırada ara dünyada çeşitli muamelelere tabi tutulur. Ölüm tanrısının karşısına çıkar, çeşitli şeytanlar tarafından işkenceye uğrar. Daha sonra çeşitli dünyalarda doğum yolunu tutar. Dört doğum şeklinden birisi olan anne karnında doğmak ise canlılar için en iyisidir. Ayrıca on beş ara dünya vardır.

biş yigirmi antirabaular erürler (Totenbuch/2-3) "On beş ara dünyadır."

ara bolmaklıg antirabau erür (Totenbuch/6) "Ara dünyadır."

ertmiş aradın ajunka barmış (UII/81/69) "Geçmiş ara dünyaya gitmiş."

Ölüm kapıgı: Ahireti karşılayan bir diğer ifade ise *ölüm kapıgı*dır. Uygurlar, bu dünyayı girilen ve çıkılan bir yere benzetmektedir. *Ölüm kapıgı* ifadesi benzetme yoluyla hem ölümü belirtmiş hem de ahirete vurgu yapmıştır. Ayrıca, burada soyut bir ifade olan *ölüm* ile somut bir varlık olan *kapıg* kelimesi birleştirilerek somutlaştırma yapılmıştır.

ol on miŋ balıklar ölüm kapıgıŋa kirip agtarılu töŋderilü agınayurlar erti (AY/601/10-12) "O on bin balık ölüm kapısına girip alt üst olarak, debeleniyorlardı."

Mani metinlerinde yer alan bir ifade Manihaizmde de "ahiret" kavramının varlığını göstermektedir. Dinler farklı da olsa, kullandıkları söz varlığı ortak olan Uygurlar aynı ifadeleri her iki din için de kullanmışlardır.

*ölmekke kirür (*CoqManI/34/20) "Ölüme girer, ölür."

Ölüp bar-: Uygurlar, ahireti ulaşılacak, varılacak bir menzil olarak görmektedirler. Bu dönemde ahireti belirten en önemli ifadelerden birisi de *ölüp bar*-deyimidir. Bu ifade, ruhun bedeni terk ettiğini de belirtir.

ölüp bartı (AY/4/19) "Ölüp gitti."

6.2. Ara Dünyada Bulunan Varlıklar ile İlgili İfadeler

6.2.1. Ölüm Tanrısı ile İlgili İfadeler

Erklig kan: Canlı ölüp de ara dünyaya gittiği zaman orada gerçek aydınlığı bularak kurtuluşa ermeye çalışır. Ölüm tanrısı ise onu aldatarak gerçek kurtuluşa ulaşmasını engeller. Budizmde ölüm tanrısı şeytandır ve şeytan da "Māra" olarak ifade edilir. Ayrıca canlı dünyada yapmış olduğu iyi ya da kötü amelleriyle burada sorgulanır. Ölüm tanrısının vereceği hükme karşı gelemez. Ölüm tanrısı isterse onu bağışlayabilir ya da çeşitli eziyetlere sürükleyebilir. Burada bir ayna ortaya çıkar ve dünyada yaptığı bütün her şey canlıya gösterilir. *erklig kan* ifadesi burada kişileştirilmiş ve güçlü bir hükümdara benzetilmiştir.

öngi öngi ajunınça erklig kan armakıntın tugum ajun tutar (Totenbuch/1290-1292) "Başka başka hayatlar için ölüm tanrısının aldatmasından doğum yolunu tutar."

kim seniŋ isig öz alımçılarıŋ otuz artuk baglıg tutuglug tınlıglar öngin öngin erklig kannıŋ karşısınta kıŋ közin salınmış karaklıgın sini küte tururlar (AY/9/16-21) "Senin canını aldığın otuzdan fazla bağlı canlılar ölüm tanrısının karşısında şaşı gözüyle salınmış güçlü duruşuyla seni izler."

Erklig ölümlüg şmnu: Ölüm tanrısını gösteren diğer bir ifadedir. Yukarıda da belirtildiği üzere ölüm tanrısı bir şeytandır ve ruhları aldatmaya çalışır. Burada önemli olan ölüm tanrısını alt etmektir.

erklig ölümlüg şmnug yigedip maha mudura tözlüg ölümsüz orunug bulur (Totenbuch/888-890) "Güçlü ölüm şeytanını yenip Mahā-mudra esaslı ölümsüzlük yerini bulur."

Kılınç teŋrisi: "Amel tanrısı" anlamına gelen ifade ile ölüm tanrısının aynı varlık olduğunu düşünüyorum. Çünkü canlıların dünyada yapmış olduğu iyilik ya da kötülüklerin karşılıkları ölüm tanrısı tarafından değerlendirilmektedir. Altun Yaruk'un Süü Ülüş bölümünde Kuotau adlı beyin öldürtmüş olduğu canlılar adalet isterken *kılınç teŋrisi*'nin sıkıntılarını gidermesini ister ve daha sonra Koutau adlı bey *erklig kan*'ın huzuruna çıkar, sonra da bu

canlıların sıkıntısı yine *erklig kan* tarafından giderilir. Dolayısıyla *erklig kan* ile *kılınç teŋrisi* aynı tanrılardır.

bo muŋumuznı amtı kılınç teŋrisi oŋarsun tip ötüntiler (AY/7/11-12) "Bu sıkıntımızı şimdi amel tanrısı onarsın, diye ricada bulundular."

Ölüm idisi: "Ölüm sahibi" anlamına gelen ifade burada "ölüm tanrısı" manasında kullanılmaktadır.

korkınçıg ölüm idisi kelmekintin (StabUig/87/b) "Korkunç ölüm sahibinin gelmesinden."

Ölüm kanı: "Ölüm tanrısı" anlamına gelir. Burada ölüm tanrısının hükümdara benzetilmesinin nedeni hükümdarın insanlara hükmetmesi gibi ölümün de canlılara hükmetmesi şeklinde açıklanabilir.

ölüm kanınıŋ ilinte (AY/71/5-6) "Ölüm hanının (tanrısının) ilinde."

6.2.2. Ölüm Tanrısına Yardımcı Ruhlar ile İlgili İfadeler

Yek: Şeytan anlamında kullanılan *yek* ölüm tanrısına yardımcı olan bir varlık olarak yer almaktadır. Burada, şeytan ölen canlıya çeşitli işkenceler yapmaktadır.

üç yekler maŋa yakın kelip birisi uruk üze boyunımın badı birisi tolkakda tınımın altı birisi bedük berke üze mini töz töpüre uru iki iligimin kataru bap (AY/7-8/18-22-1) "Üç şeytan bana yaklaşarak birisi ip ile boynumu bağladı, birisi torbada canımı aldı, birisi büyük bir kamçı ile benim tamamen iki elimi sıkıca bağlayıp."

men igledükde eŋ başlayu maŋa tört yekler yakın kelti biregüsi bedük berke tutmış ikintisi uruk tutmış üçünçi tolkak tutmış törtinçi bir kök tonlug atlıg beg erti (AY/5-6/21-23-1-3) "Ben hastalandığım zaman en başta bana dört şeytan yaklaştı birisi büyük kamçı tutmuş, ikincisi ip tutmuş, üçüncüsü torba tutmuş, dördüncüsü de mavi elbiseli atlı bir bey idi."

6.3. Altı Hayat ile İlgili İfadeler

Ajun tut-/ajun tugum tut-: Ölen canlının tek hedefi tekrar dünyaya gelmemektir. Canlının kurtuluşa erişebilmesi için ara dünyada çeşitli parlaklıklar ortaya çıkar. Fakat bu parlaklıklar kurtuluş yolu olabileceği gibi Māra'nın bir aldatması da olabilir. Ruh bu aldatmalardan kurtulabilirse *ölümsüz orunug* yani Nirvāna'yı bulur. Eğer kurtuluş yolunu bulamazsa 49 gün ara dünyada kurtuluş yolu için mücadele eder. 49. günün sonunda hâlâ kurtuluş yolunu bulamamışsa doğum yolunu tutar. Dört doğum şekli ortaya çıkar ve ruh altı dünyadan birinde tekrar doğar. Altı hayat, altı yol yani Sanskritçe "sadgati" olarak ifade edilir. Hinayana mezhebine göre beş Mahayana mezhebine göre ise altı hayat şekli vardır. Altı hayat şekli tanrılar âleminde doğmak, asuralar

arasında doğmak, cehennemde doğmak, aç ruhlar arasında doğmak, insan olarak doğmak ve hayvan olarak doğmak şeklindedir.

ajun tutmakı erser (Totenbuch/1288-1289) "Doğum yolunu tutması ise."

ajun tugum tutmakı erser (Totenbuch/1284-1285) "Doğum yolunu tutması ise."

Et'öz tut-: Burada yine ara dünyadan başarısızlıkla çıkan yani Nirvāna'ya ulaşamayan ve dünyaya tekrar dönmek zorunda kalan canlılar ifade edilmektedir.

nom erdini içinteki bir şlök bir padak nomug işidip törüsinçe köni oŋaru uksarlar et'öz tutmışda kin astrayastırış tengri yirinte togarlar (AY/533/12-17) "Dharma cevheri içindeki bir şiiri bir vaazı işitip hakkıyla doğru bir şekilde anlarlarsa doğum yolunu tuttukları zaman "trayastrimśāh" adlı tanrı yerinde doğarlar."

Meŋilig yirtinçü: "Huzurlu" anlamına gelen *meŋilig* kelimesi ile "dünya" manasında kullanılan *yirtinçü* sözü birleşerek tanrılar âleminden bir mekânı ifade eder. Sanskritçe "Sukhāvatī" anlamında kullanılan ifade Tanrılar âlemine işaret eder. Budizmde otuz üç tanrı yeri bulunmaktadır. Burada sadece biri ele alınmıştır.

meŋilig yirtinçüke barıp (ShōAvalo/64-65) "Huzurlu dünyaya gidip."

Tamu prit ajun tut-: Cehennemde ve aç ruhlar arasında doğacak canlılar ifade edilir. Soğdca "tamu" kelimesi Sanskritçe "naraka"nın karşılığıdır. Budizmde sekiz sıcak sekiz de soğuk olmak üzere toplam on altı cehennem bulunmaktadır. Bu cehennemlerde canlılar çeşitli işkencelere tabi tutulur. Cehennem dünyasına Sanskritçe "naraka-gati", aç ruhlar dünyasına da "preta-gati" adı verilir. Budizmde cehennem, aç ruhlar ve hayvanlar âlemi üç aşağı hayat olarak ifade edilir.

Tamu prit ikegünüŋ ajun tutmakı erser antirabauın narakapalikilar sokup öngi öngi ajunınça erklig han armakıntın tugum ajun tutar (Totenbuch/1288-1292) "Cehennem ve aç ruhların ikisinin hayat yolunu tutması ise ara dünyada cehennem muhafızları başka başka hayatlara göre ölüm tanrısının hilesinden doğum yolunu tutar."

Teŋri yeri/teŋrilerniŋ asurilarnıŋ ajun tut-: Canlılar eğer iyi amele sahipseler tanrı yerinde ve asura'ların arasında doğarlar. Tanrı yeri olarak Sanskritçe "deva-loka" ifadesi kullanılır. Tanrı yeri Budizmde cennet olarak da kabul edilir. Budist felsefeye göre otuz üç cennet vardır ve canlılar derecelerine göre bu cennetlerde doğarlar. Ayrıca tanrılar dünyası olarak Sanskritçe "deva-gati", asuralar dünyası için de "asura-gati" kullanılır. Asura, Hint felsefesine göre kavgacı ve savaşçıdır. Ayrıca tanrılarla sürekli kavga eder.

Budizmde Tanrılar âlemi, asuralar ve insanlar âlemi üç iyi hayat olarak ifade edilir.

kutlug buyanlıg erser apsari kızlar birle teŋri yeriniŋ orunları ornagları közünür ol antirabaua anta tuggusın bilip ögirür sevinür et'özi öŋlüg meŋizlig yıdlıg tanlıg közünür bolar öküşi belgürtteçiler yiti künte büter teŋrilerniŋ asurilarnıŋ bir teg ögirür (Totenbuch/1266-1273) "Ameli iyi ise Apsara kızlar ile Deva-loka'nın yerleri görünür, o ara dünyada doğduğunu bilip sevinir vücudu sevinçle dolar ve mutlu görünür, bunların belirtileri yedi günde biter, tanrılar ve asuralar sevinir."

Yalaŋuklarıŋ ajun tugum tut-: Ara dünyadaki ruhun bir diğer yolu da insan olmaktır. Ruh, hayat yolunu tuttuğu zaman dünyaya insan olarak da gelebilir. Elbette bu durum kişinin ameline göre şekil alır. İnsanlar dünyasına geldiğinde bile amellerin önemi ortaya çıkar. Şöyle ki eğer canlının sevabı çoksa iyi bir ailede, azsa yoksul bir ailede dünyaya gelebilir. Bu da karmanın acımasız yanlarından sadece birisidir. İnsanlar dünyası için Sanskritçe "manusya-gati" ifadesi kullanılır.

yalaŋguklarnıŋ ajun tugum tutmakı erser ög kaŋ kişi teginmişin körüp ol antirabau azlanmak künilemek sakınçı yügerü bolup ajun tugum tutarında korkmakı beliŋlemeki bolur üküş buyanlıg erser edgü ordu karşıka ermeser edgü evke kirmiş teg bolup ajun tugum tutar yarımları öngilertin korkınç körüp anta sıgınmış teg bolup ajun tutar bo yalaŋuklar ajun tugum tutmakı erür (Totenbuch/1273-1284) "İnsanların doğum yolunu tutması ise anne babanın temasını görüp ara dünyada kıskançlık düşüncesi olup doğum yolundan korkar. Eğer çok sevabı varsa saraylarda (sevabı) yoksa iyi eve girmiş gibi olup doğum yolunu tutar, bazıları başkalarını korkunç görüp ona sığınmış gibi olup doğum yolunu tutar, bu insanların doğum yolunu tutmasıdır."

Yılkılarnıŋ ajun tugum tut-: Canlıların bir diğer hayat şekli de hayvan olarak yeryüzüne gelmesidir. Hayvanlar dünyası olarak Sanskritçe "tiryagyoni-gati" ifadesi kullanılır.

yılkılarnıŋ ajun tugum tutmakı erser yiiltin yagmurtın korkınç körüp yumkı orunlarıŋa sıgınmış teg bolup ajun tugum tutar (Totenbuch/1284-1288) "Hayvanların doğum yolunu tutması ise rüzgârdan yağmurdan korku görüp hepsinden sığınmış gibi olup doğum yolunu tutar."

Sonuç

Eski Uygur topluluğu birçok konuda olduğu gibi ölüm konusunda da Budizmden ve Manihaizmden etkilenmiştir. Bu konuda, özellikle Budist külliyatın çokluğu nedeniyle Budizm ön plandadır. Budizmde, hiç kimsenin hatta tanrıların bile karşı çıkamayacağı beş unsurdan biri olan ölümlülerin ölmesi kuralı, Budistlerin maddi ölüme karşı tavır takınmalarına neden olmuştur. Bu

yüzden "rasiyana, ölümsüzlük otu" gibi "amrita"yı yani tanrısal içkiyi ön plana çıkararak Nirvāna'ya, ölümsüzlüğe kavuşmayı arzulamışlardır. Her ne kadar çeviri metinler de olsa eski Uygur metinlerinde bu konu önemle işlenmiştir. Çünkü, ölüm canlının bu doğum ölüm okyanusu olan dünyadan kurtulma yollarından birisidir. Hayattayken Nirvāna'ya ulaşamayan ruhların öldükten sonra Nirvāna'ya ulaşmaları tek gayeleridir. Bu yüzden, Budizmde ölüm bir kurtuluş yoludur. Fakat burada da kurtuluşa eremeyen ruhlar için ölüm yeniden doğuşun ilk adımıdır. Budizmde ölüm ve ölüm sonrası ile doğum öncesi ve yeniden doğum aynı zaman dilimini içine alır. Dinler tarihi kadar kültür tarihi için de önemli olan ölüm kavramı Eski Uygur toplumunda önemli bir yere sahiptir. Öyle ki canlıların ölüm alametlerinden itibaren ölüm sonrasına kadar örnekler metinlerde genişçe yer almaktadır.

Eski Uygur Türkçesinde ölüm alametlerini, dış unsurların yok olması ve iç unsurların yok olması şeklinde ikiye ayırabiliriz. Dış unsurları da altı duyunun yok olmasını yani görme *öŋ ünke siŋ-*, işitme ün *yıdka siŋ-*, koklama *yıd tatıgka siŋ-*, tatma *tatıg böritigke siŋ-* ve dokunma *börtüg tört mahabudka siŋ-* kuvvetinin yok olması ile dört elementin yani toprak *yir mahabud suvka siŋ-/yir suvka siŋ-*, su *suv mahabud ootka siŋ-/suv ootka siŋ-*, ateş *oot yilke siŋ-* ve hava *yiil mahabud biligke siŋ-/ yiil biligke siŋ-* elementlerinin kuvvetlerinin yok olması şeklinde açıklayabiliriz. Bundan sonra artık iç unsurların yani gönüllerin yok olması ortaya çıkar. Aslında altıncı duyu organı olan bilincin burada yok olma durumudur. Bunlar da şuurun *bilig köŋülke siŋ-/bilig inçke siŋ-*, gönlün *köŋül inçke köŋülke siŋ-*, ince gönlün *inçke köŋül tugmaksız köŋülke siŋ-* ve doğmayan gönlün *tugmaksız köŋül yaruk yaşuk köŋülke siŋ-* yok olması şeklindedir.

Ölüm ile ilgili en önemli durum ise ölüm anıdır. Ölüm anı ile ilgili ifadeler de canlının kendi vadesi ile ölmesi *adırıl-, ajun üzlünçüsi, arta-, ertimlig törü/ertimlig ürlüksüz törü, et'özin buşı bir-, et'öz kod-, ıdala-/tit-/tit- ıdala-, isig özlerin kol-, isig özüg kundaçı, isig özi üz-, isig öz yokad-, kara yirke kir-, köŋüllüg antirabau et'öz büt-, limi sın-, ogrıla-/ölümlüg ogrı, öçdeçi/öçmeksiz, öl-, ölüm küni, ölümin öl-/ölüt ölür-, ölüm tegin-, teŋri bol-, tını üzül-, tüke-/tüket-, uç-, uçuk-, yitlin-/yitgülük kıyılguluk* ve canlıların öldürülmesi *alk-/aklın-, arta-, isig öz al-, kıyıl-, ölür-/ölürt-, öz üz-, tın al-, yok yodun kıl-* şeklinde iki grupta incelenmiştir.

Bu dönemde ölüme neden olan canlıları da *bıçdaçı, bogaguçı/bogagulukçı, çantal, ölürgüçi, ölütçi* şeklinde gösterebiliriz.

Eski Uygur Türkçesinde ceset ile ilgili ifadeler de *kra, ölüg, ölümçi* gibi kelimelerdir.

Bu dönemde, ölünün ardından yapılan cenaze töreni de en az ölüm anı kadar önemlidir. Cenaze töreni *bekle-/kizle-, kra törüsi/ölmişinteki törü/törü kılgu, semekle-* gibi ifadelerle belirtilir.

Ahiret ile ilgili ifadeler ise ara dünya ve öbür dünya ile ilgili ifadeler *adın ajun, antirabau/aradın ajun/ara bolmak, ölüm kapıgı, ölüp bar-*, ara dünyada bulunan varlıklar ile ilgili ifadeler *erklig han, erklig ölümlüg şmnug, kılınç teŋrisi, ölüm idisi, ölüm kanı, yek* ve altı hayat ile ilgili ifadeler *ajun tut-/ajun tugum tut-, et'öz tut-, meŋilig yirtinçü, tamu prit ajun tut-, teŋri yeri/teŋrilerniŋ asurilarnıŋ ajun tut-, yalaŋuklarıŋ ajun tugum tut-, yılkılarnıŋ ajun tugum tut-* olmak üzere üç grupta incelenmiştir.

Bu çalışmada, asıl amacımız Eski Uygur Türkçesindeki ölüm kavramlarıyla ilgili ifadeleri belirlemektir. Fakat, burada ayrıntıya inmeden ölüm ile ilgili ifadelerin anlam bilimsel olarak da incelenmesine çalışılmıştır.

Bu dönemde, ölüm kavramıyla ilgili terimlerin çeşitlilik göstermesi ve yerel ifadelerin çokluğu dikkat çekmektedir. Uygurların ölüm kavramı ile ilgili terimler konusunda Budizmin ve Manihaizmin etkisinde kalmasıyla birlikte önceki dinleri olan Tengriciliğin de önemli bir şekilde varlığını koruduğu aşikârdır.

Kısaltmalar ve Taranan Metinler

ApokrSū — Geng Shimin, Hans-Joachim Klimkeit und Jens Peter Laut (1998), *Eine Buddhistische Apokalypse, Die Höllenkapitel (20-25) und die Schlußkapitel (26-27) der Hami-Handschrift der alttürkischen Maitrisimit*, Westdeutscher Verlag, Opladen/Wiesbaden.

AY — Kaya, Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk*, Giriş-Metin ve Dizin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

BT2 — Röhrborn, Klaus (1971), *Eine Uigurische Totenmesse*, Berlin: Akademie Verlag, Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients; 4.Berliner Turfantexte; 11.

BT3 — Tezcan, Semih (1974), *Das Uigurische Insadi-Sūtra*, Berlin, (Deutsche Akademie der DDR. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. 6, Berliner Turfantexte3).

BT7 — Kara, Georg, Peter Zieme (1976), *Fragmente Tantrischer Werke in Uigurischer Übersetzung*, Akademie-Verlag, Berlin.

BT13 — Zieme, Peter (1985), *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*, Berlin. (Deutsche Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Berliner Turfantexte13.)

BT18 Zieme, Peter (1996), *Altun Yaruq sudur: Vorworte und das erste buch: edition und Übersetzung der alttürkischen version des Goldglanzsutra*: *Suvarnaprabhasottamasutra*, Turnhout: Brepols, (Berliner Turfuntexte; 18).

CoqManI Coq, A. Von Le (1912), *Türkische Manichaica aus Chotsho* I: APAW 1911 Anhang, Berlin.

CoqManIII Coq, A. Von Le (1922), *Türkische Manichaica aus Chotsho* III: APAW 1922 Anhang, Berlin.

GabainHt Gabain, Annemaria von (1938), *Briefe der uigurischen Hüen-tsang-Biographie*, Berlin. (SPAW Phil. –hist. Kl. 1938, 29: 371-415'ten ayrı basım)

LautDenk Laut, Peter (1986), *Der Frühe Türkische Buddhismus und Seine Literarischen Denkmäler*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.

ShōAvalo Shōgaito, Masahiro (1988), "Drei zum Avalokiteśvara-sūtra passende Avadānas", Jens Peter Laut, Klaus Röhrborn; Der türkische Buddhismus in der japanischen Forschung, Otto Harrassowiwtz, Wiesbaden.

StabUig Zieme, Peter (1991), *Die Stabreimtexte der Uiguren von Turfan und Dunhuang: Studien zur Alttürkischendichtung*, Budapest: Akademiai Kiado, Bibliotheca Orientalis Hungarica; XXXIII.

TezcanHt Tezcan, Semih (1975); *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm*. Ankara, (Yayımlanmamış Doçentlik tezi).

Totenbuch Zieme, Peter, G. Kara (1978), *Ein Uigurisches Totenbuch*, Nāropa Lehre in Uigurischer Übersetzung, Akadémiai Kiadó, Budapest.

TTIV Bang, W., A. von Gabain (1930), "*Türkiche Turfan Texte* IV", Berlin, (SPAW. Phil.-hist. Kl. 1930, 24: 432-450).

TTVII Rachmati (Arat) G.R., W. Seberherd (1937), "*Türkiche Turfan Texte* VII". Mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard, Berlin, (APAW. Phil-hist. Kl. 1936, 12).

UI Müller, F.W.K. (1908), *Uigurica* I: 1. Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück. 2. Die Reste des buddhistischen "Goldglanz-Sūtra". Ein vorläufiger Bericht, Berlin (AKPAW. Phil.-hist. 1908, 2).

UII Müller, F.W.K. (1911), *Uigurica* II, Berlin (AKPAW. Phil.-hist., 1910,3).

UIII Müller, F.W.K. (1922), *Uigurica* III, Uigurische Avadāna-Bruchstücke (I-VIII), Berlin, (AKPAW. Phil.-hist., 1920, 2).

Kaynaklar

Aksan, Doğan (1999a). *Anlambilim*. *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*. Ankara: Engin Yayınevi.

_____ (1999b). *Şiir Dili ve Türk Şiir Dili*. Ankara: Engin yayınları.

Arat, R. Rahmeti (1991). *Eski Türk Şiiri.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

_____ (1987). *Makaleler* I. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay.

Barutcu, Fatma Sema (1996). "Buddha'nın Dört Asil Gerçeği". *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992 (26 Eylül-1 Ekim)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay. 373- 423.

Caferoğlu, Ahmet (1993). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Carus, Paul (1984). *Buda'nın Öğretisi*. Çev: Teoman Uçgun. İstanbul: Ruh ve Madde Yay.

Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Türkish.* Oxford: University Press.

Çandarlıoğlu, Gülçin (2002). **"**Uygur Devletleri". *Türkler.* Cilt 2: 193-214.

Eliade, Mircea (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi. Gotama Budha'dan Hıristiyanlığın Doğuşuna. Cilt 2*. Çev. Ali Berktay. İstanbul: Kabalcı.

Elverskog, John (1997). *Uygur Buddhist Literature*. Brepols: Silk Road Studies.

Ercilasun, Ahmet Bican (2002). "Türkçede Öl- Fiili Üzerine". *Kafalı Armağanı*. Ankara. 47-50.

Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation*. 1-2. Wiesbaden: Harrassowitz.

Güngör, Harun (2002). "Eski Türklerde din ve düşünce". *Türkler.* Cilt 3. 261-282.

_____ Ünver Günay (2007). *Türklerin Dinî Tarihi.* İstanbul: Rağbet.

Güngören, İlhan (1994). *Buda ve Öğretisi*. İstanbul: Yol.

İzgi, Özkan (1986). *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre).* Ankara: TKAE Yay.

Kaya, Korhan (1999). *Buddhistlerin Kutsal Kitapları*. Ankara: İmge Kitabevi.

Kemal, Mağfiret (2003). *Buddhist Türk Çevresi Eserlerinde Metafor*. Ankara Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi. Ankara.

Lakoff, George (1987). "Image Metaphors". *Metaphor and Symbolic Activity* 2: 219-222.

_____ Mark Johnson (1980). *Metaphors We Life By*. Chicago/London.

Roux, Jean Paul (1987). "Turkic Religions". Mircea Eliade (ed.): *The Encyclopedia of Religion* 15. New York. 87-94.

_____ (1998), *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. Çev. Aykut Kazancıgil. İstanbul: İşaret Yay.

_____ (1999). *Altay Türklerinde Ölüm*. Çev. Aykut Kazancıgil. İstanbul: Kabalcı.

Porzig (1995). *Dil Denilen Mucize*. Çev. Vural Ülkü. Ankara: TDK Yay.

Röhrborn, Klaus (1977-1996). *Uigurisches Wörterbuch*. Liefurung 1-6. Wiesbaden: Steiner.

Sarıkçıoğlu, Ekrem (2000). *Başlangıcından Günümüze Dinler Tarihi*. 3. Baskı. Isparta.

Tibet'in Ölüler Kitabı. Çev. Selim Yeniçeri. İstanbul: Kozmik Kitaplar Yay.

Tuna, Osman Nedim (1957). "Kök Türk Yazıtlarında 'Ölüm' Kavramı ile İlgili Kelimeler ve 'kergek bol-" Deyimi İzahı". VIII. Türk Dil Kurultayının Okunan Bilimsel Bildiriler. 131-148.

Zieme, Peter (1992). *Religion und Gesellschaft im Uigurischen Königreich von Qoço: Kolophone und Stifter des alttürkischen buddhistischen Schriftums aus Zentralasien.* Opladen: Westdeutscher.

Expressions Related to The Concept of "Death" In Old Uyghur Turkish

Hacer Tokyürek*

Abstract: The Buddhist and Manichaeist Uyghur society plays a significant role in the history of Turkish culture. The Uyghurs not only organized their lives around the religions they believed in but also reconciled the words and expressions commonly used in these religions with their own worldview. The expressions on death chosen for analysis in this study have a religious dimension on the one hand, but on the other, they reflect the worldview of Uyghur society.

Key Words: Buddhism, Manichaeism, Uyghurs, Uyghur language, Death.

* Erciyes University, Doctoral Student at the Institute of Social Sciences / KAYSERİ
htokyurek@hotmail.com.tr

bilig ✦ Summer / 2009 ✦ Number 50: 169-198
© Ahmet Yesevi University Board of Trustees

Выражения, связанные с понятием «смерти» в древнеуйгурском языке

Хаджер Токюрек[*]

Резюме: Уйгурский народ, относящийся к буддистской и манихеистской религии, занимает важное место в истории культуры тюрков. Уйгуры, вместе с устроением своей жизни согласно канонам данных религий, применяли слова и выражения данных религий в соответствии со своим миропониманием. В данной работе показано, что выражения, связанные с понятием «смерти» имеют религиозное значение, а также отражают мировоззрение уйгурского общества.

Ключевые Слова: буддизм, минихеизм, уйгуры, уйгурский язык, смерть.

[*]Университет Эрджиес, Институт социальных наук / Кайсери
htokyurek@hotmail.com.tr

© Полномочный Совет университета имени Ахмета Ясави